

การพัฒนาการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 Develop Management of the Buddhism Propagation in Sangha Government Region 11

พระมหาสุริยา อภิวัตตโน (มะสันเทียะ)¹

Phramahasuriya Aphiwatthano (Masunthia)

สุรินทร นียมางกูร¹

Surin Niyamangoon

บุญทัน ดอกไธสง¹

Boontun Dokthaisong

Corresponding Author E-mail: pm_suriya2511@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 มีระเบียบวิธีวิจัยแบบผสมผสานวิธี การวิจัยเชิงปริมาณโดยศึกษากลุ่มตัวอย่างจำนวน 396 รูป ซึ่งเป็นพระสงฆ์ในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 เครื่องมือที่ใช้คือแบบสอบถาม สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลได้แก่ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน และการถดถอยพหุคูณ การวิจัยเชิงคุณภาพ โดยสัมภาษณ์เชิงลึก จำนวน 17 รูป และการสนทนากลุ่มเฉพาะ จำนวน 10 รูปหรือคน วิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา

ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 ประกอบด้วย ด้านการเข้าถึงประชาชน ได้แก่ การมีส่วนร่วม การพัฒนาชุมชน ส่งพระธรรมทูตเข้ามีส่วนร่วมต่อด้านยาเสพติด ให้การช่วยเหลือ เสียสละ และจัดกิจกรรมการเผยแผ่ ด้านการมีส่วนร่วมของประชาชน ได้แก่ ให้การอุปถัมภ์ พระศาสนา ร่วมตัดสินใจ พัฒนาวัด มีส่วนร่วมในกิจกรรมการบริหารจัดการสนับสนุนทางพระพุทธศาสนา ด้านการพัฒนาความรู้ของประชาชน รู้จักรับผิดชอบ แก้ไขปัญหา รักษาศีลปฏิบัติธรรม ประกอบสัมมาชีพ มีวัดเป็นศูนย์กลางจัดกิจกรรม แหล่งเรียนรู้ของชุมชน และด้านการมีความสุขของประชาชนประชาชนให้ทานรักษาศีล สวดมนต์เจริญภาวนา ละเว้นอกุศลกรรมบถ ปฏิบัติตามธรรมและอยู่อย่างพอเพียง

คำสำคัญ: ประสิทธิภาพ, การบริหารจัดการ, การเผยแผ่พระพุทธศาสนา

Abstract

The objectives of this research were to study and develop the effectiveness of Buddhism propagation management in the 11th Sangha Administrative Region. The researcher used mixed research methods, including quantitative research, to study a sample of 396 monks who were based in the 11th Sangha Administrative Region. The tools used in the study included a questionnaire. The statistical analyses employed were frequency, percentage, mean, standard deviation, and multiple regression. Additionally, qualitative research methods were employed, including structured in-depth interviews with 17 key informants from the Sangha 11, and focus group discussions with 10 experts, using descriptive content analysis techniques.

The results of this research found that: the development of the effectiveness of Buddhism propagation management in the 11th Sangha Administrative Region encompassed several aspects. These included accessibilities to the people, which involved participation in community development,

¹ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

sending missionaries to combat drug abuse, providing assistance, making sacrifices, and organizing missionary activities. Public participation entailed patronage of religion, involvement in decision-making processes, temple development, and participation in activities aimed at managing and supporting Buddhism. People's knowledge development involved acquiring skills in taking responsibility, problem-solving, maintaining precepts, and practicing Dharma. Livelihood centered around the temple as the focal point of activities, community learning resources, and the well-being of the people. It was observed that the people adhered to precepts, engaged in prayer, disregarded unwholesome actions, followed Dharma and lived contentedly.

Keywords: Effectiveness, Management, Buddhism propagation

บทนำ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคแรก ๆ พระพุทธเจ้าทรงเปลี่ยนแนวความคิดเกี่ยวกับศาสนา พราหมณ์ และลัทธิอื่น ๆ ซึ่งเป็นความเชื่อเดิม ๆ เป็นเรื่องที่ยาก พระพุทธองค์ทรงสอนให้ปล่อยวาง ไม่ให้ยึดมั่น ถือมั่นว่าตัว ว่าตน เพราะความยึดมั่น ถือมั่น ก่อให้เกิดความทุกข์ สอนให้มนุษย์ไม่ให้ประมาทในชีวิต รู้จักให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา มีจิตเมตตา ให้เชื่อเหตุผล และทรงส่งพระอริยสาวก จำนวน 60 รูป ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแคว้นต่าง ๆ ด้วยพุทธดำรัสว่า (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, เล่ม 4 น. 32) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์และทั้งที่เป็นมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นมนุษย์ พวกเธอจงเที่ยวจาริก เพื่อประโยชน์แก่มหาชนทั้งหลาย คือ มุ่งปรารถนาจะสร้างประโยชน์อันสูงสุดแก่มหาชนทั้งหลาย โดยไม่แบ่งชั้นวรรณะ ไม่ว่าจะเป็นวรรณะกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร แม้กระทั่งจันทาล เพื่อเกื้อกูลแก่มหาชนทั้งหลาย คือ มีจุดมุ่งหมายในการนำธรรมที่ได้ตรัสรู้แล้ว กระจายให้กว้างขวางเพื่อเกื้อกูลแก่มหาชนทั้งหลาย เพื่อความสุข แก่มนุษย์และเทวดาทั้งหลาย พระองค์มิได้มีจุดมุ่งหมายเพียงจะชี้ทางแห่งความสุขให้เพียงแก่กลุ่มของมนุษย์เท่านั้นไม่ รวมไปถึงกลุ่มของทวยเทพเทวา ให้ได้รับประโยชน์สูงสุด และเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก คือ แม้พระพุทธองค์เอง หรือพระภิกษุสงฆ์ผู้ทำหน้าที่เป็นผู้เผยแผ่ธรรม ได้จาริกไปถึงที่แห่งใดก็ตาม ต่างพึงกระทำไว้ในใจ ที่จะนำธรรมะที่ได้ศึกษาได้แล้วนั้น ไปอนุเคราะห์แก่ชาวโลกทั้งหลาย พวกเธออยู่ได้ไปรวมทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ ครบบริบูรณ์ บริสุทธิ์ สัตว์ทั้งหลายจำพวกที่มีรูป คือกิเลสในจักขุน้อย เพราะไม่ได้ฟังธรรมอย่างเสื่อม ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้เราจักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม” และปรากฏว่ามีกุลบุตรจำนวนมากที่มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ขออุปสมบทกับพระอริยสาวกเหล่านั้น มีความลำบากในการนำกุมารเข้าเฝ้า จึงกราบทูลขอพุทธโรกาส ทรงประทานอนุญาต ให้พระอริยสาวกบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรเหล่านั้นได้ หลังจากการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ 9 เดือน พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ในวันเพ็ญเดือนสาม (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, เล่ม 4 น. 32) อันเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา แก่เหล่าพระอริยสาวก จำนวน 1,250 รูป มีหลักการ 3 หมายถึง การยึดถือเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติ ได้แก่ การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม และการทำจิตให้ผ่องใส อุดมการณ์ 4 หมายถึง หลักการที่ทรงวางไว้ เป็นแนวปฏิบัติเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ได้แก่ ความอดทน ความไม่เบียดเบียน ความสงบ และบรรลุนิพพาน วิธีการ 6 หมายถึง แนวทางในการปฏิบัติสำหรับนักบวช ได้แก่ การไม่ว่าร้าย การไม่ทำร้าย การสำรวมในปาฏิโมกข์ การรู้จักประมาณ การอยู่ในสถานที่ที่สงัด โอวาททั้งหมดนั้น ได้ถือเป็นข้อปฏิบัติในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยตลอด

พระครูปลัดสุวัฒน จรรย์คุณ (2547, น. 48) กล่าวว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ได้มีเทคโนโลยีเข้ามามีบทบาทสำคัญในการดำรงชีวิตของประชาชนอย่างมาก พระสงฆ์ต้องใช้เทคโนโลยีให้เป็นประโยชน์ ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้หลายช่องทาง ประชาสัมพันธ์ธรรมะออกเสียงตามสายในหมู่บ้านบ้าง เทศน์ประจำวันพระ ทางวิทยุ ทางโทรทัศน์ เผยแผ่ธรรมะทางอินเทอร์เน็ต ภาพ เสียง วีดีโอ การอบรมเยาวชนต้องใช้สื่อการสอนเป็นที่น่าสนใจและเข้าใจง่าย จัดกิจกรรมส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรม เข้าค่ายคุณธรรม อบรมสามเณรภาคฤดูร้อนบ้าง อบรมพระธรรมทูต เพื่อนำความรู้หลักธรรมไปเผยแผ่แก่ประชาชนบ้าง สอนวิปัสสนากรรมฐาน สอนนั่งสมาธิกำหนดลมหายใจเข้า หายใจออก กำหนดการเดินจงกรม การยกเท้า การวางเท้า ให้สติกำหนดรู้ว่รูปเดินอยู่นอ การยืนก็ให้กำหนดรูปยืนนอ ให้พิจารณาร่างกายประสมกันจากธาตุทั้งสี่ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นำเอาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาไปเผยแผ่ให้แพร่หลาย ให้ประชาชนเกิดเลื่อมใสศรัทธาเข้าไปประพฤติปฏิบัติตามพระพุทธศาสนาที่จะดำรงอยู่ได้นาน

สภาพปัญหาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาปัจจุบัน มีความไม่ชัดเจนในแผนงานการเผยแผ่แนวทางการปฏิบัติ ไม่มีเป้าหมายที่ชัดเจน ขาดศักยภาพการในการถ่ายทอด ไม่แตกฉานในเนื้อหาของธรรมะจำหัวข้อธรรม ไม่แม่นยำไม่แตกในการใช้ภาษา ไม่มีปฏิภาณไหวพริบ ขาดประสบการณ์ ถือว่าเป็นจุดอ่อนของพระนักเผยแผ่พระศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ได้มีการจัดทำคู่มือแนวทางส่งเสริมการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการเผยแผ่ เพื่อให้มีประสิทธิภาพตามยุคตามสมัย อย่างต่อเนื่อง แต่ในทางปฏิบัติแล้วยังคงมีปัญหาอุปสรรคอยู่อย่างต่อเนื่อง เช่น ปัญหาอุปสรรค ด้านการวางแผน การจัดองค์การ การบริหารงานบุคคล การอำนวยการ และการควบคุม เป็นต้น ที่ยังมีความไม่เหมาะสมกับวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอยู่หลายอย่าง ซึ่งปัญหาเหล่านี้กำลังรอคอยการแก้ไขปัญหาจากพระสังฆาธิการ เพื่อเป็นฐานข้อมูลนำไปบริหารจัดการให้เป็นระบบมีความมาตรฐานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาก็จะมีประสิทธิภาพ และพระพุทธศาสนาก็มีความเจริญรุ่งเรืองสืบต่อไป นอกจากนี้ปัญหาอุปสรรคสำคัญคือ ปัจจัยภายนอก โรคระบาด สังคมเสื่อมโทรม ขาดศีลธรรม ยาเสพติดให้โทษระบาดทุกพื้นที่ เศรษฐกิจย่ำแย่ ราคาพืชผลตกต่ำ ค่าขายลำบาก ภัยธรรมชาติแห้งแล้ง พืชผลการเกษตรไม่ได้ผล ประชาชนใช้ชีวิตฝืดเคืองอยู่ลำบาก บ้านเมืองมีแต่อาชญากรรมทุกซอกทุกพื้นที่ และปัญหาอุปสรรคภายใน คือ คนที่เข้ามาบวชอยู่ไม่นาน บวชตามประเพณี ขาดแรงจูงใจ บางรูปบวชมาแล้วก็ไม่ตั้งใจ ศึกษาเล่าเรียนศึกษาตำลับทาราละยะหาคนที่ตั้งใจบวชด้วยความศรัทธาจริง ๆ หาได้ยากมาก ทุกคนก็จะมีเหตุผลส่วนตัวทุกคน ในการดำเนินชีวิต ปัญหาที่พบในปัจจุบันนี้ คือ คนเข้ามาบวชน้อย มหาเถรสมาคมมีการบริหารตามระบบโครงสร้างการปกครองทางคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นการบริหารในแนวดิ่ง ทำให้เกิดปัญหาเชิงโครงสร้าง เกิดระบบอุปถัมภ์ ระบบสมณศักดิ์เป็นปัญหาต่อการบริหารงานคณะสงฆ์ ส่วนใหญ่เน้นงานด้านการปกครองและการศึกษา ส่วนการเผยแผ่เป็นประเด็นรอง ทำให้ขาดงบประมาณและสื่อการเผยแผ่ จนพระสงฆ์ที่ทำงานด้านการเผยแผ่มีน้อยมาก พระสังฆาธิการได้ให้การดูแลสนับสนุนด้านการเผยแผ่ ในลักษณะเฉพาะการแก้ไขปัญหามาตามสถานการณ์ จุดอ่อนไม่มีการบริหารจัดการที่ดี จากปัญหาข้างต้นจะเห็นว่าการจัดระบบโครงการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ยังไม่เป็นระบบที่ชัดเจน ไม่มาตรฐาน การเผยแผ่ก็ไม่มีเป้าหมายประชาชนกลุ่มใดชอบเขตสถานที่องค์กร หน่วยงาน หรือโรงเรียนใด ระยะเวลาไม่แน่นอน ขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการ ขาดการประสานงานกับหน่วยงานอื่น ๆ เมื่อปล่อยไว้เช่นนี้ไม่ได้รับการแก้ไข คนก็จะไม่เข้าวัดมาทำบุญให้ทาน รักษาศีล สวดมนต์ เจริญจิตภาวนา เหมือนแต่ก่อน ภัยพระศาสนา ก็จะเกิดขึ้น ศาสนวัตถุก็จะถูกทำลาย คนก็จะไม่มีศาสนายึดเหนี่ยวจิตใจ สังคมก็วุ่นวายแค้นแค้นชิงดีชิงเด่นกำลังรุกรานชิงอำนาจ ชำกกันโดยไม่มีสาเหตุ ฉะนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเรื่อง ประสิทธิภาพการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ในเขตปกครองสงฆ์ภาค 11 เพื่อศึกษาสภาพการบริหารจัดการเผยแผ่ ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง และแนวทางที่จะนำไปสู่การพัฒนาประสิทธิผลของการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดประสิทธิผลการบริหารจัดการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ทุกภาค

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาการพัฒนาประสิทธิผลการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11

วิธีดำเนินการวิจัย

รูปแบบการวิจัย เป็นแบบผสมวิธี (Mixed methods research) การวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative research) โดยเชิงสำรวจ (Survey research) ใช้เป็นแบบสอบถาม (Questionnaire) เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มประชากร จำนวน 396 รูป และนำมาวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรด้วยการวิเคราะห์ประมาณผลทางสถิติและการวิจัยเชิงการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key informant) จำนวน 17 รูป ต่อมานำผลวิเคราะห์จากการสัมภาษณ์มาจัดทำกรสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus group discussions) โดยผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญ จำนวน 10 รูป/คน เพื่อหาข้อที่บกพร่อง ทำให้บริบูรณ์ จัดเป็นองค์ความรู้ใหม่

สรุปผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 ผลวิจัยพบว่า ความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิผลการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยภาพรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.74$) เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิผลการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทุกด้านอยู่ในระดับมากที่สุด โดยมีค่าเฉลี่ยตามลำดับจากมากไปน้อย คือ ด้านการพัฒนาความรู้ของประชาชน ($\bar{X} = 4.87$), ด้านการมีความสุขของประชาชน ($\bar{X} = 4.83$), ด้านการเข้าถึงประชาชน ($\bar{X} = 4.69$), และ ด้านการมีส่วนร่วมของประชาชน ($\bar{X} = 4.57$) ตามลำดับ
2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิผลการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 ผลการวิเคราะห์การถดถอยเชิงเส้นพหุคูณ (multiple linear regression) โดยกำหนดให้ปัจจัยการบริหาร (X_1) เป็นตัวแปรอิสระ ซึ่งมีองค์ประกอบคือ ด้านบุคลากร (X_{11}), ด้านงบประมาณ (X_{12}), ด้านวัสดุอุปกรณ์ (X_{13}), และด้านการจัดการ (X_{14}) โดยมีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 (Y) เป็นตัวแปรตาม
3. ความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิผลการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 โดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.74$, S.D. = 0.58) เมื่อพิจารณารายด้าน พบว่า ความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิผลการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทุกด้าน อยู่ในระดับมากที่สุด โดยมีค่าเฉลี่ยตามลำดับจากมากไปน้อย คือ ด้านการพัฒนาความรู้ของประชาชน ($\bar{X} = 4.87$, S.D. = 0.41) ด้านการมีความสุขของประชาชน ($\bar{X} = 4.83$, S.D. = 0.48) ด้านการเข้าถึงประชาชน ($\bar{X} = 4.69$, S.D. = 0.63) ด้านการมีส่วนร่วมของประชาชน ($\bar{X} = 4.57$, S.D. = 0.79) ตามลำดับ

อภิปรายผลการวิจัย

1. ปัจจัยการบริหาร ได้แก่ ด้านบุคลากร ด้านงบประมาณ ด้านวัสดุและอุปกรณ์ และด้านการบริหารจัดการ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุด เนื่องจาก คณะสงฆ์มีการบริหารจัดการ บริหารโดย ใช้ปัจจัยการบริหารให้เกิดประโยชน์โดยเฉพะอย่างยิ่ง คือ ปัจจัยด้านบุคลากรและปัจจัยด้านวัสดุอุปกรณ์ ในการเผยแผ่ คือมีการพัฒนาพระสงฆ์การอย่างต่อเนื่อง และมีการฝึกอบรมพระธรรมทูตอยู่เป็นประจำ จึงส่งผลให้การบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีค่าเฉลี่ยสูง สอดคล้องกับงานวิจัยของ บัญชายุทธ นาคมุจลินท์ (2562) เรื่อง วิเคราะห์การบริหารองค์กรในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำจังหวัดอุทัยธานี พบว่า การบริหารงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เกิดประสิทธิภาพ ต้องอาศัยกระบวนการและทรัพยากรทางการ บริหารต่าง ๆ เป็นปัจจัยในการบริหาร ปัจจุบันมีทฤษฎีการบริหารองค์กรสมัยใหม่เกิดขึ้นมากมาย สามารถนำมาใช้บริหารองค์กรแล้วประสบผลสำเร็จ เช่น ทฤษฎีองค์การ ทฤษฎีการบริหาร ทฤษฎี ภาวะผู้นำ และ ทฤษฎีมนุษยสัมพันธ์ ฯลฯ ปัจจุบันคณะสงฆ์ได้กำหนด โครงสร้างองค์กรการเผยแผ่ขึ้น โดยให้ฝ่ายบ้านเมืองเข้ามาช่วยเหลืองานกิจการคณะสงฆ์ที่มีมากขึ้น ซึ่ง สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูภาวนาโสภิต (บุญรัตน์ เมืองวงศ์) (2553) เรื่อง การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในล้านนา พบว่า การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ประสบความสำเร็จเกิดจากการ บริหารจัดการที่มีแนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เป็นอัตลักษณ์เฉพาะ เผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นของตนเอง มีการวางแผนไว้อย่างชัดเจนตั้งแต่ต้นที่เคยทำติดต่อกันมา โดยรับนโยบายจากส่วนกลาง แล้วมาปรับใช้ประยุกต์เข้ากับภูมิปัญญา ท้องถิ่นของล้านนา เมื่อพิจารณาในด้านงบประมาณพบว่า ยังมี ค่าเฉลี่ยน้อยกว่าด้านอื่นอยู่ เนื่องจากการ บริหารจัดการด้านงบประมาณยังขาดแคลนอยู่ซึ่งส่วนหนึ่งเกิด จากโครงการบริหารงานของคณะสงฆ์ ที่ยังไม่สอดคล้องกับภาครัฐในการเอื้ออำนวยในส่วนที่จะได้รับ งบประมาณจากภาครัฐอย่างเต็มเม็ด เต็มหน่วย ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหานงค์ อับไพ (2555) เรื่อง การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์ของมหาเถรสมาคม ผลวิจัยพบว่า มหาเถรสมาคม มีการบริหารตามระบบโครงสร้างการปกครองทางคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นการบริหารในแนวตั้ง ทำให้เกิดปัญหา เชิงโครงสร้าง เกิดระบบอุปถัมภ์ ระบบสมณศักดิ์เป็นปัญหาต่อการบริหาร งานคณะสงฆ์ส่วนใหญ่เน้นงาน ด้านการปกครองและการศึกษา ส่วนการเผยแผ่เป็นประเด็นรอง ทำให้ขาดงบประมาณและสื่อการเผยแผ่ จนพระสงฆ์ที่ทำงานด้านการเผยแผ่น้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนพระสงฆ์และชาวพุทธทั้งประเทศ พระสงฆ์ขาดความเข้าใจในโลกสมัย ไม่อาจปรับตัวให้ เข้ากับการเปลี่ยนแปลงได้ สภาพทั่วไปของการ บริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 ในส่วนของหลักอิทธิบาท 4 ได้แก่ ด้านฉันทะ (ความพอใจ) ด้านวิริยะ (ความเพียร) ด้านจิตตะ (เอาใจใส่) ด้านวิมังสา (ไตร่ตรอง) โดยรวมมี ค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมาก เนื่องจากการประยุกต์ใช้หลัก พุทธธรรมกล่าวคือหลักอิทธิบาท 4 เพื่อใช้ใน กระบวนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับ ทรงวิทย์ แก้วศรี (2551) ได้วิจัยเรื่อง การศึกษา วิเคราะห์ยุทธวิธีในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า พบว่ายุทธวิธีในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า ทุกขั้นตอน มีการใช้หลักโยนิโสมนสิการ และหลักธรรมต่าง ๆ รวมทั้งหลักอิทธิบาท 4

2. ปัจจัยการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 คือ ด้าน บุคลากร ด้านงบประมาณ ด้านวัสดุอุปกรณ์ และด้านการจัดการ ส่งผลต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาใน เขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 เนื่องจากในกระบวนการบริหารปัจจัยการบริหาร คณะสงฆ์ได้ทำการพัฒนา บุคลากร โดยการฝึกอบรมอย่างต่อเนื่อง และมีการวางแผนดำเนินการอย่างเป็นระบบ ซึ่งสอดคล้องกับ งานวิจัยของ พระมหาอำนาจ มีราคา (2559) เรื่อง แนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ: กรณีศึกษาประเทศเนเธอร์แลนด์ พบว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาต้องมีเป้าหมายตามหลักพุทธโอวาท

แสดงธรรมให้เหมาะสมกาลเทศะมีเหตุผลแสดงธรรมด้วยจิตเมตตา โดยมุ่งประโยชน์แก่ผู้ฟังไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภสักการะ เพราะเป้าหมายการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น เพื่อประโยชน์เกื้อกูล ความสุขแก่บุคคลทั้งที่เป็นชาวพุทธและมีใจชาวพุทธ โดยมุ่งที่จะพัฒนาศักยภาพของบุคคล ในการดำเนินชีวิตได้ด้วยตนเอง ใช้หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นแนวทางในการชี้นำบุคคลให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท การประยุกต์ใช้หลักอริยบท 4 คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และด้านวิมังสา ส่งผลต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 เนื่องจาก ผู้บริหารกล่าวคือพระสังฆาธิการได้ประยุกต์ใช้หลักอริยบท 4 เพื่อบริหารจัดการให้เกิดประสิทธิผล ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสุภัทรชัย สีสะไบ (2562) เรื่อง การพัฒนาโมเดลประสิทธิผลพุทธวิธีการบริหารจัดการศูนย์เรียนรู้ชุมชน การเกษตรพบว่า ประสิทธิภาพต้องมีปัจจัยแห่งความสำเร็จเป็นปัจจัยพื้นฐาน ประกอบด้วยความรู้ทักษะ/ความสามารถ เทคโนโลยี/นวัตกรรม เกษตรกรต้นแบบ ทุนและการตลาดโดยใช้การบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วม ได้แก่ ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมดำเนินการ ร่วมติดตามประเมินผล ร่วมรับผลประโยชน์และใช้หลักอริยบท 4 เป็นแนวทางในการปฏิบัติ ประกอบด้วยมีใจรัก (ฉันทะ) พากเพียรทำ (วิริยะ) ติดตามตรวจสอบ (จิตตะ) รอบคอบแก้ไข (วิมังสา)

3. การพัฒนาประสิทธิผลการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 ประกอบด้วย ด้านการเข้าถึงประชาชน ด้านการมีส่วนร่วมของประชาชน ด้านการพัฒนาความรู้ของประชาชน และด้านการมีความสุขของประชาชน โดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุด เนื่องจากการใช้หลักของการให้ชุมชนหรือประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการเผยแผ่ โดยกิจกรรมต่าง ๆ เน้นที่การมีส่วนร่วม เช่น กิจกรรมบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน กิจกรรมและโครงการอุปสมบทหมู่ การเผยแผ่ธรรมะผ่านช่องทางต่าง ๆ ที่เกิดการมีส่วนร่วมของประชาชน เช่น การมีส่วนร่วมในการแสดงข้อคิดเห็นในการเผยแผ่มีส่วนร่วมในการคอยช่วยเหลือสนับสนุน เป็นต้น ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูอุทัยกิจจารักษ์ (สุรางค์ สุจิณโณ) (2558) เรื่อง รูปแบบการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ภาค 2 พบว่า รูปแบบการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ภาค 2 ใช้การเผยแผ่ผ่านกิจกรรมที่เกิดการมีส่วนร่วม ได้แก่ การอบรมพระธรรมทูต การอบรมประชาชนผ่านหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล การอบรมจริยธรรมนักเรียนข้าราชการและประชาชน การบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน และการเผยแผ่ธรรมะผ่านช่องทางต่าง ๆ ที่เกิดการมีส่วนร่วมตามศักยภาพของวัด และสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาปริชา สาเส็ง (2560) เรื่อง ประสิทธิภาพการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตอาสาใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่าประสิทธิผลการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ต้องอาศัยภาวะผู้นำของพระธรรมทูต การวางแผนบริหารโครงการเผยแผ่ ศึกษาหาวิธีการที่เหมาะสมในการเผยแผ่ และการจัดกิจกรรมวิถีพุทธให้มีการเรียนรู้ที่เน้นการมีส่วนร่วม และสร้างพลังชุมชน อีกประการหนึ่งการพัฒนาประสิทธิผลการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 จะต้องเน้นที่ตัวผู้นำ กล่าวคือพระสังฆาธิการหรือพระธรรมทูต พระนักเผยแผ่ ที่ต้องมีความรู้และความสามารถในการเผยแผ่เป็นอย่างดี มีภาวะผู้นำในการบริหารงาน ด้านการเผยแผ่ เอาใจใส่ไตร่ตรองงานเป็นอย่างดี คอยกำกับดูแลบุคลากรให้ดำเนินงานตามแผนที่ได้วางไว้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระณพวร โทวาท (2560) เรื่อง ต้นแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำจังหวัดในประเทศไทย พบว่าการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ดีประกอบด้วย การมีผู้นำองค์กรดี การมีส่วนร่วมของบุคลากร และการบริหารจัดการองค์กรครบถ้วนสมบูรณ์ ซึ่งต้นแบบที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้สามารถนำไปใช้ในการพัฒนาการบริหารจัดการศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำจังหวัดอื่น ๆ ให้มีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุด แนวทางในการพัฒนารูปแบบกระบวนการของการ

เผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยใช้เทคโนโลยีสารสนเทศอินเทอร์เน็ตในอนาคตนั้น เพื่อให้การสนับสนุนและควบคุมดูแลในการใช้อินเทอร์เน็ตให้เหมาะสมกับสมณะ เพราะในอนาคตสถาบันสงฆ์ องค์กร สงฆ์ และวัดต่าง ๆ มีความจำเป็นต้องใช้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางอินเทอร์เน็ตมากขึ้น เพื่อให้มีความเหมาะสมกับความเจริญของยุคสมัย แนวทางที่สำคัญในการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 อีกประการหนึ่ง คือ การวางแผนและกำหนดเป้าหมายของการเผยแผ่ไว้อย่างชัดเจนให้ทุกส่วนที่เกี่ยวข้องรับรู้รับทราบและถือปฏิบัติเป็นแบบอย่างเดียวกัน ซึ่งสอดคล้องกับ งานวิจัยของพระวิมาน คมกริปปญโญ (ตริกมล) (2554) ได้วิจัยเรื่อง การเผยแผ่ในอุรเวลาเสนานิคมใน ฐานะต้นแบบแห่งพุทธะวิถีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พบว่าพระพุทธเจ้าดำเนินการเผยแผ่โดยการวางแผนเป้าหมายของการเผยแผ่อย่างชัดเจน เมื่อเสด็จไปเทศนาที่ใดก็ทรงมีเป้าหมายในการไป คือ ไปเพื่อแสดงธรรมโปรดสัตว์ และผู้นั้นก็ได้ผลตามที่พระองค์วางไว้คือมีดวงตาเห็นธรรมเป็น

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย

ประสิทธิภาพการบริหารจัดการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 มีความสำคัญต่อการปกครองคณะสงฆ์ เนื่องจากการวัดผลการปฏิบัติงานว่าเป็นไปในทิศทางใด และประสบความสำเร็จหรือไม่ ขึ้นอยู่กับการกำหนดรูปแบบและสนับสนุนให้สามารถดำเนินงานอย่างมีประสิทธิภาพ โดยแบ่งเป็น 4 ด้านดังนี้

1. ด้านการเข้าถึงประชาชน พื้นฐานที่ทำให้พระพุทธศาสนามีความแข็งแกร่งอย่างมากในสังคมระบบความศรัทธาต่าง ๆ ในชุมชน เช่น พิธีกรรมทางศาสนา งานบุญ งานบวชยังคงสัมพันธ์อยู่กับวิถีการดำเนินชีวิตอย่างแนบแน่นของผู้คนในชุมชน ดังนั้นการบริหารปกครองและการดูแลพระสงฆ์ในด้านข้อวัตรปฏิบัติ โดยเฉพาะความเคร่งครัดในพระธรรมวินัยประพฤติดนให้เป็นตัวอย่างที่ดีและส่งเสริมให้พระสงฆ์มีความรู้ ความสามารถในการสอน การเผยแผ่พุทธธรรมให้เข้าถึงประชาชนในปัจจุบันมีวิธีการที่หลากหลายรวมถึงเลือกใช้สื่อต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์สูงสุด การเลือกเนื้อหาพุทธธรรมที่เหมาะสมกับผู้ฟังและยุทธศาสตร์ในการเผยแผ่ให้เข้าถึงพุทธศาสนิกชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ พระสงฆ์ต้องเป็นผู้รู้จักชุมชน

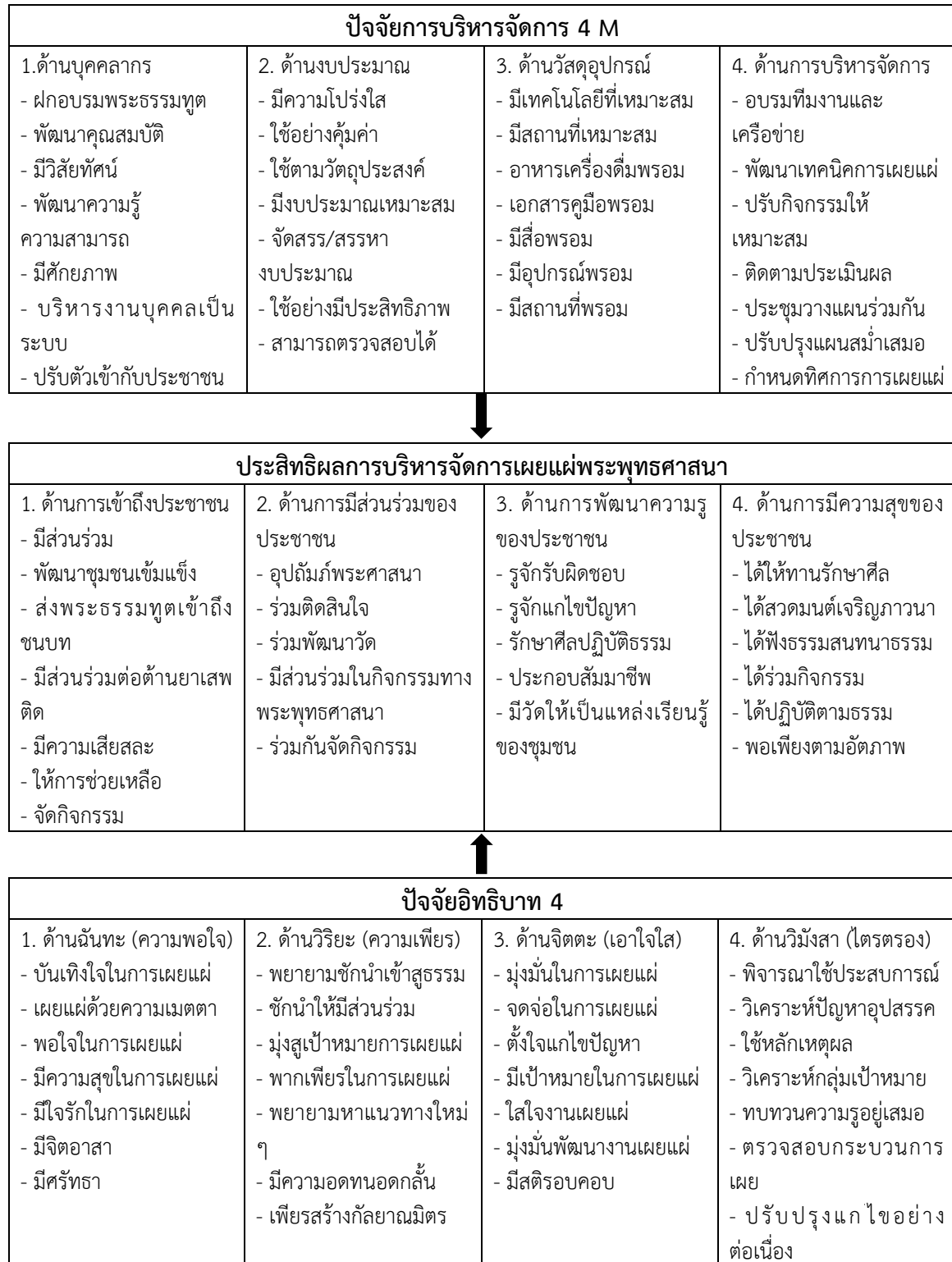
2. ด้านการมีส่วนร่วมของประชาชน การรณรงค์ปลุกฝังให้ประชาชนเกิดความคิดในการเสียสละเพื่อส่วนร่วมและธำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความเต็มใจในการทำประโยชน์ร่วมกัน เช่น การดำเนินงานหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล (อ.ป.ต.) ในรูปแบบคณะกรรมการจากเจ้าคณะผู้ปกครองคณะสงฆ์ทุกระดับชั้น พระสงฆ์ ผู้นำชุมชน ข้าราชการและประชาชน ด้วยภารกิจดังกล่าว ทำให้ชุมชนร่วมกันกำหนดวิสัยทัศน์ และนำสังคมไปสู่ธรรมาธิปไตย ทำให้มีความพร้อมในการจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยตนเอง เกิดความสามัคคีในชุมชน

3. ด้านการพัฒนาความรู้ของประชาชน วัดและชุมชน ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกันการนำความรู้ทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์และความรู้ทางโลกจากชุมชนผานวิธีให้วัดเป็นแหล่งการเรียนรู้ของชุมชน วัดหลายแห่งมีจัดตั้งห้องสมุดชุมชนให้เป็นแหล่งเรียนรู้ และภายในวัดประกอบไปด้วยศิลปวัฒนธรรมที่สะท้อนให้เห็นอารยธรรมและความเจริญของชาติอันเป็นแหล่งศึกษาด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี วัฒนธรรม ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม รวมทั้งการเชื่อมโยงความเป็นมาของวัฒนธรรมกับชุมชนและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และเป็นศูนย์กลางแหล่งการเรียนรู้ของชุมชน

4. ด้านการมีความสุขของประชาชน ประชาชนมีความสุขได้ร่วมการทำกิจกรรมวันสำคัญทางศาสนา มีการทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล 5 ศีล 8 สวดมนต์ ทำวัตรเช้า ทำวัตรเย็น แผ่เมตตา เจริญจิตภาวนา ฟังธรรมะ ได้รับการอนุเคราะห์จากพระสงฆ์ ด้านปัจจัย เครื่องอุปโภค บริโภค ยารักษาโรค สิ่งอำนวยความสะดวก

ความสะดวก การให้กำลังใจ การอบรมสั่งสอนให้เข้าใจ ในการดำเนินชีวิตแบบสันโดษ รู้จักประมาณตนเอง รู้จักปล่อยวาง

ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิผลการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11 มีดังนี้

แผนภาพที่ 1 ประสิทธิผลการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 11

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าการประยุกต์ใช้หลักอหิสา 4 ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นผลให้เกิดประสิทธิผลในการเผยแผ่ในระดับดีมาก ดังนั้น คณะสงฆ์ภาค 11 และภาคอื่น ๆ ควรมีนโยบายในการส่งเสริมสนับสนุนให้มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยนำเอาหลักอหิสา 4 มาใช้เป็นหลักในการบริหารจัดการเผยแผ่ให้เกิดประสิทธิผล

1.2 คณะสงฆ์ควรมีนโยบายในการแสวงหางบประมาณจากแหล่งต่าง ๆ ให้เพียงพอต่อการเผยแผ่ ซึ่งจะส่งผลให้ประชาชนได้ผลประโยชน์จากการได้รับการอบรมสั่งสอนให้ประพฤติปฏิบัติชอบที่จะส่งผลให้ชีวิตมีความสุข

1.3 คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคมควรมีนโยบายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบมีส่วนร่วมพระสงฆ์และประชาชนทำงานร่วมกัน และหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องให้การสนับสนุนส่งเสริม

2. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

2.1 คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคมควรดำเนินการออกคำสั่งหรือกฎระเบียบว่าด้วยกระบวนการบริหารจัดการเผยแผ่โดยใช้หลักอหิสา 4 เป็นแกน ให้เกิดการดำเนินการบริหารจัดการเผยแผ่ตามหลักอหิสา 4 และมีการวัดผลประเมินผลการเผยแผ่ที่สอดคล้องกัน

2.2 รัฐควรจัดสรรงบประมาณเพื่อการเผยแผ่สำหรับคณะสงฆ์ให้เพียงพอ และเปิดโอกาสให้วัดสามารถสรรหางบประมาณหรือขออุดหนุนงบประมาณการบริหารจัดการเผยแผ่กับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้อย่างเสรี

2.3 มหาเถรสมาคมควรมีโครงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยกำหนดกระบวนการทำงานให้เกิดความร่วมมือระหว่างภาครัฐ วัด และประชาชน เพื่อให้เกิดพลัง ซึ่งจะทำให้การเผยแผ่เกิดประสิทธิผล

3. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

3.1 ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนา ที่มุ่งเน้นการศึกษาวิเคราะห์สภาพปัญหา จุดแข็งจุดอ่อน ปัญหาอุปสรรค และโอกาสในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพื่อนำไปกำหนดกลยุทธ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีประสิทธิภาพ

3.2 ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเชิงรุกและเชิงรับ เพื่อให้ได้องค์ความรู้ที่จะสามารถนำไปพัฒนากระบวนการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งเชิงรุกและเชิงรับให้มีประสิทธิภาพ

3.3 ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพพระธรรมทูต เพื่อศึกษาแนวทางและวิธีการในการพัฒนาพระธรรมทูตให้มีขีดความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในระดับสูง

แหล่งอ้างอิง

- ทรงวิทย์ แก้วศรี. (2551). การศึกษาวิเคราะห์ยุทธวิธีในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า [วิทยานิพนธ์ปริญญาคุุชฎบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- บัญชาพุทธ นาคมุจลินท์. (2562). วิเคราะห์การบริหารองค์กรในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำจังหวัดอุทัยธานี. วารสารสังคมศาสตร์ปัญญาพัฒนา, 1(1), 23-30.
- พระครูปลัดสุวัฒน จริยคุณ. (2547). นักวิชาการเทศนา. โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- พระครูภาวนาโสภิต (บุญรัตน์ เมืองวงศ์). (2553). การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในล้านนา [วิทยานิพนธ์ปริญญาคุุชฎบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยปทุมธานี.

- พระครูอุทัยกิจจารักษ์ (สุรางค์ สุจินโณ). (2558). รูปแบบการบริหารจัดการเผยแผ่พระพุทธศาสนาขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ภาค 2. *วารสารศรีปทุมปริทัศน์ ฉบับมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 15(1), 7-16.
- พระณปวร โทวาท. (2560). *ต้นแบบการบริหารจัดการเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำจังหวัดในประเทศไทย* [วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยสยาม.
- พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*.
- พระมหานงค์ อับไพ. (2555). *การบริหารการเผยแผ่พุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์* [วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยศรีปทุม.
- พระมหาปรีชา สาเส็ง. (2560). ประสิทธิผลการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตอาสา ใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์*, 12(3), 23-34.
- พระมหาอำนาจ มีราคา. (2559). แนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ: กรณีศึกษาประเทศเนเธอร์แลนด์. *วารสารบริหารการศึกษาบัวบัณฑิต*, 16(1), 169-176.
- พระวิมาน คมกัปปโย (ตริกมล). (2554). *การเผยแผ่ในอุรเวลาเสนาในคัมภีร์ในฐานะต้นแบบแห่งพุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา* [วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุภัทรชัย สีสะใบ. (2562). *รูปแบบการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมในสถานศึกษาของพระธรรมวิทยากร* [วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.